

I. DÜNYA SAVAŞI BAŞINDA KAPİTÜLASYONLARIN İTTİHAD VE TERAKKİ YÖNETİMİ TARAFINDAN KALDIRILMASI VE BU GELİŞME KARŞISINDA BÜYÜK GÜÇLERİN TEPKİLERİ

Ozan ARSLAN

Öğretim Görevlisi, Uluslararası İlişkiler ve AB Bölümü, İzmir Ekonomi Üniversitesi, e-posta: ozan.arслан@ieu.edu.tr

Özet

İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1908 Jön Türk Devriminin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan beri hüküm sürmekte olan ticari ve adli kapitülasyonların kaldırılması için tutarlı ve sürekli olarak çaba sarfetmiştir. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve kapitüler rejimden yararlanan Avrupalı Büyük Güçler (Düvel-i Muazzama)'in birbirleri ile savaşmaya başlamalarından yararlanmak isteyen İttihad ve Terakki hükümeti, 9 Eylül 1914 tarihinde, İstanbul'daki bütün yabancı büyükelçiliklere 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere bütün ticari ve adli kapitülasyonların kaldırıldığını bildirmiştir. İmparatorluğun iktisadi ve adli bağımsızlığını sağlamaya yönelik bu radikal karar sonrasında, Bab-ı Ali, yeni düzenlemelerle yabancı ülke vatandaşlarına yönelik adaletsizliklere kesinlikle mahal verilmeyeceğine dair verdiği teminatlara rağmen, Büyük Güçler'in, ilk önce tek tek daha sonra ortak, protestoları ile karşı karşıya kalmıştır. Hatta, yoğun bir diplomasinin yaşandığı İstanbul'da, kapitülasyonların kaldırılması kararına en sert tepkileri veren devletler, 2 Ağustos 1914 tarihinden itibaren gizli olarak Bab-ı Ali'nin müttefiği olan Almanya ile savaşta o sırada tarafsızlığını korumakta olan A.B.D. olmuştur. Ancak Bab-ı Ali'nin kararlı tutumu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsızlığını korumaya çalışan İtilaf Devletleri ile kısa zamanda bitemeyeceği anlaşılan savaşta değerli bir müttefiği kaybetmek istemeyen Almanya'nın uzlaşmalarının mümkün olmaması ve dolayısıyla bu devletlerin protestolarına ısrarlı bir şekilde devam edememeleri sonucu kapitüler rejim 1914 yılının Ekim ayında tarihe karışmış ve yerini İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecanib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname" adı altındaki yeni bir düzenlemeye bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kapitülasyonlar, İttihad ve Terakki, kapitüler rejimin kaldırılması.

Abstract

After the Young Turk Revolution of 1908, the Ottoman Committee of Union and Progress, worked incessantly to abrogate the commercial and judicial capitulations used in the Ottoman Empire since the 16th century. With the outbreak of WWI and

the consequent state of war among the European Powers, the main beneficiaries of the capitulatory régime, the government of Union and Progress, took advantage of the situation and declared, on the 9th of September, to all foreign embassies in Istanbul that all commercial and judicial capitulations would be abrogated as of the 1st of October. After this declaration aiming at the restoration of the full economic and judicial independence of the Empire, the Sublime Porte received harsh individual and collective protests of the Great Powers, in spite of the Porte's guarantee on the establishment of a fair régime concerning the rights of the foreign citizens living in the Empire. Curiously, the harshest reactions in Istanbul, where an intense diplomacy was taking place, came from Germany, a secret ally of the Sublime Porte since the 2nd of August 1914; and, from the neutral and non-belligerent U.S.A. However, as a result of the decisive stance of the Sublime Porte, the impossibility of a compromise between the Triple Entente and Germany, Berlin's yearning to keep the Porte as an ally in the prolonging war and the Triple Entente's desire for Ottoman neutrality in the European conflict, the Ottoman capitulatory régime ceased to exist in October 1914 and was replaced by a new regulation entitled "Instructions to Be Implemented On the Foreign Citizens Upon the Abrogation of the Privileges Given to Foreigners".

Key words: Capitulations, the Ottoman Committee of Union and Progress, abrogation of the Ottoman capitulations.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlere ve onların vatandaşlarına verilmeye başlanan kapitüler ticari ve adli ayrıcalıkların doğurduğu zaafı 19. yüzyıla kadar fark etmemiştir. Önceleri tek taraflı olarak "egemen" Osmanlı devleti tarafından yabancı devlet uyruklarına "bahşedilen" bu ayrıcalıklar, sonraları "*Memalik-i Osmaniye*" üzerinde Osmanlı devletinin ekonomik ve adli egemenlik haklarının bir kısmının antlaşmalara taraf olan devletlerin vatandaşlığını taşıyan yerli veya yabancı tebânın lehine ikili antlaşmalar ile "teslim edildiği"¹ bir rejime dönüşmüştür.

Avrupalı Büyük Güçlerin (*düvel-i muazzama*) dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş nüfuz alanları yaratmak için giriştikleri mücadeleye sahne olan 19. yüzyıl içerisinde kapitülasyonların kaldırılması için bazı girişimler olmuşsa da, bu çabalar aralarındaki çıkar çatışmalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitüler rejimin korunması konusunda uzlaşabilen Büyük Güçler'in ortak muhalefeti karşısında sonuçsuz kalmıştır.²

¹ Latince "*capitulum*" kelimesinden türeyen ve Türkçe'ye Fransızca "*capitulation*" veya İtalyanca "*capitolazione*" sözcüklerinden geçen bu terimin orijinal kullanımı "teslim etmek" anlamını taşımaktadır.

² Kapitüler rejimin kaldırılması konusundaki ilk Osmanlı girişimleri için bkz. Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, s. 25-38.

İttihad ve Terakki Dönemi ile Beraber Kapitülasyonların Kaldırılmasının Gündeme Gelmesi

Ancak, 1908 Jön Türk Devrimi'nin ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi üzerinde yavaş yavaş etkisini kurmaya başlaması ile beraber kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik çabalar tekrar hız kazanmaya başlamıştır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet sonrasında kapitülasyonlara karşı muhalefetini açıkça ifade etmeye ve tek taraflı bu ayrıcalıkların kaldırılmaları konusunda çaba sarf etmeye başlamıştır.³ Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin kaleme aldığı ve Cemiyet'in 1911 yılındaki kongresinin siyasi programını içeren "İzahname"nin 12. Maddesi'nde kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin yürütme ve yargı yetkilerini yabancılara vererek egemenlik yetkilerini büyük ölçüde kısıtladığı belirtilmiştir. Bu kongre ile İttihat ve Terakki, kapitülasyonları resmen Osmanlı Devleti'ne adli, siyasi ve ekonomik anlamda zarar veren bir rejim olarak tanımlamıştır.

1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra imzalanan konsolosluk sözleşmeleri, Osmanlı hükümetlerinin yeni anlayışını göstermesi açısından önemlidir. 1909 ve 1914 yılları arasında Brezilya, Bulgaristan, Arjantin, Meksika, Venezüella ve Şili devletleriyle yapılan konsolosluk sözleşmeleri artık tamamen karşılıklılık ve devletler hukuku esasına dayanmaktadır ve bu devletlerin kapitülasyonlardan hiç bir şekilde yararlanamayacakları bildirilmiştir.⁴

Avusturya-Macaristan ile 26 Şubat 1909 tarihinde imzalanan protokol ile Habsburg İmparatorluğu, diğer büyük güçlerin de kabul etmesi şartıyla ekonomik kapitülasyonların kaldırılabilceğini, gümrük vergilerinin %11'den %15'e yükseltilebileceğini ve diğer devletlerin Osmanlı'daki postahaneleri kapatılırsa, kendi postahanelerinin de kapatılabileceğini kabul etmiştir.⁵

1913 yılı Haziranı'nda Sadrazam Hakkı Paşa ile İngiliz temsilcilerinin görüşmelerinin sonunda imzalanan bir antlaşmaya göre ise; İngiltere de Osmanlı'daki gümrük resminin % 15'e yükseltilmesini, bütün devletlerin de kapatması şartıyla, Osmanlı'daki İngiliz postahanelerinin kapatılmasını ve adli kapitülasyonlar üzerinde diğer devletlerin de katılımıyla görüşmeler yapılabileceğini kabul etmiştir.⁶

³ Bununla beraber, ne kadar ilginçtir ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni yeniden canlandırarak Makedonya'da II. Meşrutiyet'in ilanının temellerini atan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1903 yılında Selanik'te büyük ölçüde İtalyan Konsolosluğu'nun, kapitüler rejim çerçevesinde Selanikli Jön Türkleri Abdülhamid'in istibdat rejimine karşı himaye edebilmesi sayesinde kurulmuş ve teşkilatını güçlendirmiştir.

⁴ Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı Konsolosluk Sözleşmeleri", Toplumsal Tarih, s. 16.

⁵ Lamouche, *Quinze Ans d'Histoire Balkanique (1904-1918)*, s. 82.

⁶ Gümrük Resminin % 15'e İbلاغı, *Ecnebi Postalar ve Kapitülasyon*, s. 1.

Ancak, İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra Elçisi Tevfik Paşa'ya gönderdiği bir nota ile bu antlaşmanın geçerli olmasını Bağdat Demiryolu meselesinin kendi lehlerine sonuçlanması gibi imparatorlukta hızla artan Alman nüfuzu nedeniyle gerçekleştirilmesi neredeyse imkansız bir şarta bağlayarak Osmanlı hükümetinin geri adım atmasını sağlamıştır.⁷

Osmanlı imparatorluğu, I. Dünya Savaşı'nın ilk aylarında, savaşı iki bloktaki Avrupalı güçlerle de ittifak girişimlerinde bulunmuştur. Özellikle savaşın başladığı günlerden itibaren İttihad Terakki'nin önde gelen bazı üyeleri görevlendirilerek İngiltere, Fransa, Rusya, Romanya, Bulgaristan, Almanya ile gizli görüşmelere başlanmıştır. Bu gizli görüşmeler sırasında gündemi oluşturan en önemli konulardan biri kapitülasyonların kaldırılması ve bunun Avrupalı devletler tarafından kabul edilmesi olmuştur.⁸

İttihad ve Terakki hükümeti bu görüşmelerde hem 1908'den bu yana amaçladığı "ekonomik anlamda bağımsızlık" hedefine ulaşma fırsatı bulabileceğini hem de Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan yorgun ve iflasın eşiğinde çıkan imparatorluk için mali ve askeri yardım alabileceğini ummuştur.

Esas olarak, bu dönemde Osmanlı hükümetinin önünde üç seçenek bulunmaktaydı. Bu seçenekler Bayur'un belirttiği gibi, Almanya tarafında savaşa girilmesi; tarafsız kalınıp imparatorluğun toprak bütünlüğünün tek başına korunmaya çalışılması; ya da İtilaf Devletleri yanında savaşa girilerek Balkan Savaşları'nda uğranılan kayıpların telafi edilmesiydi.⁹

Enver Paşa gibi Alman yanlısı radikallerin dışında İttihadçı kabinenin çoğunluğu, devam etmekte olan Avrupa savaşında tarafsız kalınarak imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması fikrini savunurken, aynı çevreler Osmanlı tarafsızlığının savaşı güçlerden çeşitli tavizler koparabilmek için iyi bir pazarlık aracı olacağını da düşünmüşlerdir. Ancak Alman hükümeti, Osmanlı'nın kendi yanında savaşa girmesi arzusundayken, İtilaf devletleri hükümetleri de Osmanlı'nın tarafsızlığını hiç bir taviz vermeden elde etmek istemişlerdir.

Tarafların en az tavizle en büyük kazanımı elde etmeye çalıştıkları bu yoğun diplomasi döneminde, en önemli anlaşmazlık konusu kapitülasyonlar olmuştur.¹⁰ Yabancı büyükelçilerle İstanbul'da yapılan görüşmelerde, kapitülasyonlardan yararlanan devletlerin, iktisadi ve mali kapitülasyonların kaldırılması konusuna nispeten uzlaşmacı yaklaşıtları halde adli kapitülasyonların kaldırılması konusuna kesin olarak karşı oldukları görülmüştür.

⁷ A.g.e., s. 6

⁸ Kapitülasyonlar konusunda .bkz. Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin and Nature*; Feroz Ahmad "Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800 - 1914," *Journal of Islamic Studies*.

⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 70.

¹⁰ Kapitülasyonların kaldırılmasının bir tarihçesi ve bu dönemin geniş ayrıntısı için bkz. Elmacı, a.g.e..

Yabancı diplomatik temsilciler nezdindeki bu ilk nabız yoklamalarının hayal kırıklığı ile sonlanmasının ardından Osmanlı kabinesinde kapitülasyonların kaldırılması yönündeki ilk görüşme, 2 Eylül 1914'te yapılmış ve bu görüşmede kapitülasyonların kaldırılmasına dair bir muhtıra hazırlanılmasına karar verilmiştir.¹¹

Kapitülasyonların Kaldırılması Kararının Alınması ve Yabancı Temsilciliklere Bildirilmesi

Bu ilk görüşmenin ardından, Adliye Nezareti'nde Nazır Pirzade İbrahim Bey başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştur.¹² Komisyon, 4 Eylül tarihinde Nazır İbrahim Bey'in Boğaziçi Paşabahçesi'ndeki sahil evinde toplanarak, kapitülasyonların kaldırılması gerektiği hakkında sadarete yazılacak tezkerenin esaslarını görüşerek kararlaştırmış ve tezkerayı 5 Eylül 1914 günü Sadaret'e sunmuştur.¹³ Bunun üzerine hükümetin 5 Eylül 1914 tarihli *Heyet-i Vükela* (Bakanlar Kurulu) toplantısında gerek iktisadi gerek adli tüm kapitülasyonların kaldırılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu amaçla hazırlanacak notayı, Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in yazmasına, tercümesini de *Bab-ı Âli*'nin Polonya asıllı Fransız hukuk müşaviri Kont Léon Ostrorog'un yapmasına karar verilmiştir.¹⁴ Bütün bu gelişmeleri daha sonra hatıratında ayrıntıları ile yazan Cavit Bey, bir gün sonra, 6 Eylül tarihinde, Hüseyin Cahit Bey tarafından yazılan notayı tashih ettikten sonra tercüme için Ostrorog'a göndermiştir.¹⁵

8 Eylül'de hükümet yeniden toplanmış, yazılan nota okunmuş ve onaylanan metnin 9 Eylül 1914 akşamı başkentteki büyükelçilere tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶ Yine 8 Eylül günü, padişahın da kapitülasyonların kaldırılması konusundaki iradesi çıkmıştır.¹⁷ İrade metni şu şekilde kaleme alınmıştır:

"Memalik-i Osmaniye'de mukim tebâ-ı ecnebiye hakkında dahi hukuk-u umumiye-i düvel ahkamı dairesinde muamele olunmak üzere ehyevm cari mali ve iktisadi ve adli ve idari, "kapitülasyon" namı altındaki bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bilcümle müsaidat ve hukukun fi'mâbad ref ve ilgası meclis-i vükela kararıyla tensib olunmuştur.

İş bu irade-i seniye 18 Eylül 1330 [1 Ekim 1914] tarihinden itibaren meri-ül ahkam olacaktır.

İş bu irade-i seniyeimizin icrasına heyet-i vükela memurdur."

¹¹ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 1. İkinciteşrin 1944.

¹² Tahir Taner, *Kapitülasyonlar Nasıl İlgâ Edildi?*, s. 34.

¹³ Tahir (Taner) Bey'in el yazısından çıkan bu tezkerede *Kanun-i Esasi* gereği kapitülasyonların bundan sonra uygulanmasına hiç bir neden kalmadığı belirtilmiştir. Taner, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁴ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 1. İkinciteşrin 1944 ;Taner, *a.g.e.*, s.10.

¹⁵ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin* 1, İkinciteşrin 1944. Cavit Bey, kapitülasyonlar konusunda hasta olduğu için Ostrorog ile görüşemediğini de belirtmiştir.

¹⁶ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 2. İkinciteşrin 1944.

¹⁷ *Düstur*, Tertibisani 6. Cil s. 1273 ; *Takvim-i Vekayi*, 4 Eylül 1330. (17 Eylül 1914); *Ahenk*, 6 Eylül 1330 (19 Eylül 1914) ; *Ceride-i İlmiye*, 5 Zilkade 1332. Taner, *a.g.e.*, s. 10.

Kararın 9 Eylül akşamı İstanbul'daki büyükelçiliklere tebliğ edilmesi ile yabancı temsilciliklerde çok büyük bir hoşnutsuzluk oluşurken imparatorluğun Türk ve Müslüman tebâsı bu gelişmeyi büyük bir memnuniyet ile karşılamıştır. Liman von Sanders anılarında Türk ve Müslüman tebânın ilk tepkilerini “*kapitülasyonların kaldırılmasından sonra “Türkiye Türklerindir” sözü her tarafta söylenmekteydi*”¹⁸ şeklinde aktarırken, yabancı kamuoyu ise, kapitülasyonların kaldırılmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların artık sık sık kötü muameleler ile karşılaşacaklarını iddia etmiştir.¹⁹

Osmanlı hükümeti ve özellikle Sadrazam Said Halim Paşa, vakit geçirmeden bu kaygıları gidermenin yollarını aramaya başlamış ve yabancı büyükelçiler ile yapılan görüşmelerde bu konuda kaygıya gerek olmadığını sık sık vurgulamaya başlamıştır. Yine aynı şekilde yabancı misyon şeflerinin kaygılarının giderilmesi amacı ile, kapitülasyonların kaldırılacağına açıklanmasının hemen ardından Enver Paşa, A.B.D. Büyükelçisi Henry Morgenthau ile birlikte Robert Koleji'ni ziyaret etmiştir.²⁰

9 Eylül'de İstanbul'da matbaalarını süslerle donatan bütün gazeteler kapitülasyonların kaldırdığını halka duyurmuş ve karar halk arasında çok büyük bir coşku ile karşılanmıştır. Kararın ancak gecenin ilerleyen saatlerinde öğrenilmesine rağmen İstanbul'un çeşitli semtlerinden binlerce kişi, başlarında mızık takımları ve zurnalarla milli havalar çalarak şenlikler düzenlemişlerdir.²¹

Kararın açıklanmasının ertesi günü olan 10 Eylül'de de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlemesi ile İstanbul'da ayrıca coşkulu bir miting düzenlenmiştir.

Kapitülasyonların tek tarafı olarak kaldırılması kararı 9 Eylül'de İstanbul'daki bütün büyükelçiliklere Sadrazam Said Halim Paşa imzalı bir nota ile bildirilmiştir. Çok dikkatli, diplomatik, ancak bir o kadar da kararlı bir üslupla kaleme alınmış nota, kapitülasyonların Osmanlı Devleti tarafından Avrupalı devletlere nasıl ve hangi amaçlarla verildiğinden zamanla ne tür sorunlara yol açtığına kadar pek çok önemli konuya değinmiştir. Kapitülasyonları kaldırma zorunluluğunu yabancı büyükelçilere sebeplerini açıklayarak bildiren bu yazının tam metni şu ifadeleri içermektedir:

" *Bab-ı Âli, 9 Eylül 1914.*

Altesleri Prens Said Halim Paşa, Sadrazam ve Dışişleri Bakanı'ndan

¹⁸ Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s. 184.

¹⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan yabancıların Kapitülasyonların kaldırılması konusunda duydukları kaygı ve kararın uygulanması konusundaki direnişleri için bkz. İstanbul'daki İngiliz cemaatinin I. Dünya Savaşı'nın ardından 1922 yılında İngiliz hükümetine sunduğu memorandum (*The Capitulations, What They Are and What Effect Their Abolition Will Have Upon the Status of British Subjects in Turkey, Upon Their Interests, Their Liberties and Upon British Trade Generally*, İstanbul, 1922).

²⁰ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 112-120.

²¹ *İkdam*, 10 Eylül 1914.

Tarabya'da Ekselansları Fransız Cumhuriyeti Büyükelçisi Bay Maurice Bompard'a,

Sayın Büyükelçi,

Osmanlı İmparatorluk Hükümeti, dost güçlerin uyruklarına karşı misafirperverlik ve sempati duyguları içerisinde daha önce Doğu'ya ticaret yapmak için gelen yabancıların tabi olacakları kuralları özel bir şekilde belirlemiş ve bunları Büyük Güçlere duyurmuştur. Bab-ı Âli'nin tamamen kendi rızası ile ilan ettiği bu haklar ayrıcalıklar olarak yorumlanmış, bazen pratikteki bazı uygulamalar ile genişletilmiş ve eski antlaşmalar (veya Kapitülasyonlar) adı altında günümüze kadar gelmişlerdir.

Bu esnada, bu ayrıcalıklar, bir yandan yüzyılın hukuk normları ve milli egemenlik ilkesi ile tamamen tezat içinde bulunurken, öte yandan, yabancı güçler ile ilişkilerde bazı yanlış anlaşımaların doğmasına sebep oldukları gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi ve ilerlemesini, ve, böylece bahsedilen ilişkilerin istenilen yakınlık ve dostluk derecesine ulaşmasını engellemektedirler.

Bütün karşı koymalara rağmen Osmanlı İmparatorluğu, 1255 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başladığı rönesans ve reform yolunda yürümeye devam etmektedir ve Avrupa'nın medeni toplumlar ailesi arasında hakkı olan yerini sağlamak için en modern hukuk ilkelerini kabul etmiştir.

Anayasal rejimin kurulması, ilerleme yolunda Osmanlı İmparatorluğu'nun çabalarının ne mutlu bir başarı ile taçlandığını göstermektedir.

Bu esnada, Kapitülasyonlardan çıkan sonuç olarak devletin egemenliğinin en önemli temelini oluşturan yargılama gücünün uygulanmasına yabancıların müdahalesi; pek çok yasanın yabancılara uygulanamayacağı varsayımı ile yasama gücünün sınırlandırılması; kamu güvenliğine kasteden bir suçlunun sadece yabancı bir milliyetten olduğu için veya kamunun eylemi, yabancılara karşı her türlü sınırlama ve şartları uygulamama ilkesine saygı duymak durumunda olduğu için yasanın uygulanmasının dışında kalması; sözleşmeyi yapan tarafların milliyetine bağlı olarak aynı sözleşmeden doğan anlaşmazlıkların kısıtlayıcı ayrıcalıklara bağlı olarak birbirinden farklı süreçlerden geçmesi ülkede hukukun mükemmelen işlemesine yönelik bir mahkeme teşkilatının önünde aşılabilir bir engel oluşturmaktadır.

Kapitülasyonların, yine aynı şekilde yabancıları Osmanlı İmparatorluğu'nda vergilerden özgür kılması sonucunda Bab-ı Âli sadece reformları gerçekleştirebilmek için gerekli mali olanakları sağlayamamakla kalmamakta, dışarıdan borçlanmaya başvurmadan güncel idari ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır. Yine aynı mantıkla, dolaylı vergilerde yapılan artışlar, doğrudan katkıların oranını yükseltmekte ve Osmanlı mükelleflerinin ağır bir yük altında kalması sonucunu doğurmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan ve her türlü muafiyet ve ayrıcalığa sahip olan yabancıların [vergilendirmeye] daha

az açık olması açık bir adaletsizlik, ve, devletin saygınlık ve bağımsızlığına karşı bir kasıt oluşturmaktadır. Bütün bu engellere rağmen İmparatorluk hükümeti reformcu çabalarını, genel savaş reform yolunda bütün eserlerin gerçekleştirmelerini tehlikeye atarak ülkedeki mali sıkıntıları iyice artırmaya başlayıncaya kadar, azim ile sürdürmekte idi. Bab-ı Âli, şu kanaata sahiptir ki, Türkiye için tek kurtuluş yolu, bu reform ve kalkınma eserinin en kısa zamanda gerçekleşmesidir ve Türkiye yine kanidir ki bu yolda atacağı her adım bütün dost güçlerin cesaretlendirmesine mazhar olacaktır.

İşte bu kanı üzerinedir ki, 1 Ekim 1914 tarihinden başlayarak, İmparatorluğun ilerlemesine bugüne kadar engel oluşturan Kapitülasyonların ve onlara ek bütün ayrıcalık ve toleransların kaldırılması ve bütün devletlerle ilişkilerin temeli olarak uluslararası hukukun genel ilkelerinin benimsenmesi kararı alınmıştır.

Fransız hükümeti tarafından tatmin olunarak karşılanacağından şüphe duymadığım ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önünde bir iyilik devri açacak olan bu kararı bildirme onurunu yaşarken, Bab-ı Âli'nin kararında tamamen Osmanlı vatanının yüksek çıkarlarını koruduğunu, Kapitülasyonları kaldırırken hiç bir güce karşı, dostane olmayan hiç bir fikir beslemediğini ve Fransız hükümeti ile uluslararası kamu hukukunun genel ilkeleri temelinde ticaret antlaşmaları yapmak amacıyla görüşmeler yapmaya tamamen açık olduğunu eklemeyi bir görev bilirim.

Lütfen en derin saygılarımı kabul ediniz Sayın Büyükelçi.

(İmza) SAID HALİM ²²

Düvel-i Muazzama (Büyük Güçler)'nin Karar Karşısında İlk Tepkileri

Kapitüler rejimin kaldırılma kararının alınmasındaki nedenleri çok açık bir şekilde özetleyen bu diplomatik notaya özellikle İtilaf Devletleri'nden sert protestolar beklenmesine rağmen, ilginçtir ki, dönemin Maliye Nazırı Cavit Bey'in de anılarında belirttiği gibi kapitülasyonların kaldırılmasına en büyük tepki, 2 Ağustos tarihinden beri gizli de olsa resmen Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim'dan gelmiştir. Cavit Bey, von Wangenheim'in diplomatik adabın çok dışında kalan üslup ve şikayetlerini anılarında "Sadrazam'ın odasındaiken Wangenheim geldi. Hilaf-ı tabiat bir hal ve vaz'ı mecnuna ile. Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında hissettim. Söz söylemiyor, havlıyordu. Uzun münakaşamız vuku buldu. Hemen iki saat kadar devam etti."²³ sözleri ile nakletmiştir. Von Wangenheim'in tehdit dolu ifadelerinde şüphesiz bu kararın Almanya'ya, dolayısıyla İstanbul'da kendisine, danışılmadan alınmış olmasının etkisi çok büyüktür.

²² Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Seri: Correspondence Politique et Commerciale (Siyasi ve Ticari Yazışmalar), Dosya: Guerre (Savaş) – Turquie (Türkiye) –1914-1918, Alt seri: Vol 846, Belge sayfa no: 62.

²³ "Cavit Bey'in Not Defterinden", Tanin, 3 İnkiteşrin 1944.

Ayrıca, Alman büyükelçisinin, Cavit Bey ile konuşmalarından, kendisine danışılmamasına rağmen, bu kararın İtilaf Devletleri ile müzakere edilmiş ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun gizli görüşmeler ile İtilaf Devletleri safına geçmiş olabileceğini düşündüğü sonucu çıkarılabilir. Cavit Bey, böyle bir gelişmenin söz konusu olmadığını anlaşılmasından sonra von Wangenheim'in öfkesinin dindiğini ve Prusyalı diplomatın ertesi gün "sakinleştiğini" anlatmıştır.²⁴ Ancak, takip eden aylarda da Alman büyükelçisi kapitülasyonların yerini alan ulusal hukuki düzenlemelere sık sık itiraz etmiş ve Osmanlı Hükümeti de 1915 yılının ilk aylarında von Wangenheim'ı bu itirazlarından dolayı Berlin'deki Osmanlı büyükelçisi aracılığıyla Alman Hükümeti'ne resmen şikayet etmiştir.²⁵

O dönemde Almanya ile beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer gizli müttefiki olan Avusturya-Macaristan'ın da kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu tarafından tek taraflı olarak kaldırılmasına tepkisi Almanya'ninkinden farklı olmamıştır. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini de karara tepki göstermiştir. Cavit Bey, büyükelçi ile, Sadrazam Said Halim Paşa'ya konu ile ilgili itirazlarını dile getirirken karşılaşmıştır. Cavit Bey, büyükelçiye onun ve hükümetinin şikayete hakkı olmadığını söylemiş ve 1909 yılındaki protokolü hatırlatmıştır.²⁶

Kapitülasyonların kaldırılacağına dair hükümet kararının açıklanmasından sonra bütün büyük devletlerin İstanbul'daki büyükelçileri hükümetleri ile yoğun bir telgraf trafiğine girmişlerdir. İngiliz Büyükelçisi Sir Louis Mallet de, Dışişleri Bakanı olan Sir Edward Grey ile yazıştıktan sonra Dahiliye Nazırı Talat Bey ile özel bir görüşmede bulunmuş ve konuyu tartışmıştır. Talat Bey, ülkedeki yabancılara düşmanca tavır takınılmayacağını, vali ve polis memurlarına halkın yabancılar aleyhinde kışkırtılmasının engellenmesi konusunda talimat gönderdiğini ve hiçbir yabancıya divan-ı harbe gönderilmemesi konusunda kati emrin olduğunu belirtirken, Mallet, hükümetine, "Türklerin ikili oynadığını ve Alman büyükelçisi Wangenheim'in bu konuda [kararın geri alınması konusunda] etkisi olmayacağını" düşündüğünü belirtmiştir.²⁷ Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Tefik Paşa da 13 Eylül'de İstanbul'a yazdığı telgrafta; İngiliz Dışişleri daimi müsteşarının kendisine, uluslararası anlaşmaların, ilgililerin rızası olmadan kaldırılacak tek taraflı belgeler olmadığını, bu nedenle bütün yabancı temsilciliklerin, bu kararı protesto edeceğini belirttiğini bildirmiştir.²⁸

Fransız Büyükelçisi Maurice Bompard da 10 Eylül'de *Quai d'Orsay*²⁹'e geçtiği telgrafta: "Sadrazam, dün akşam, Türkiye'de Kapitülasyonların 1 Ekim tarihinden itibaren kaldırılacağını diplomatik misyonlara bildirdi. Haberin şehirde duyulmasının hemen ardından şehir bayraklarla donatıldı, bandolar olayın büyük

²⁴ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 5 İkinciteşrin 1944.

²⁵ Basbakanlık Osmanlı Arşivi. HR.HMŞ.İŞO., 59/ 1-3.

²⁶ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 2 İkinciteşrin 1944.

²⁷ Andre Mandelstam, *Le Sort de L'Empire Ottoman*, s. 92.

²⁸ Bayur, *a.g.e* III / I, s.171.

²⁹ Paris'te Seine nehri kıyısında Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın bulunduğu nhtım. Özellikle, uluslararası ilişkiler çalışmalarında Fransız Dışişleri Bakanlığı anlamında kullanılmaktadır.

bir coşku ile kutlandığı sokaklarda geçit töreni yaptı"³⁰ derken, aynı gün kapitülasyonların kaldırılmasına dair Osmanlı Dışişleri'nin notasına ilk yanıtı veren yabancı temsilci olmuştur. 10 Eylül 1914 tarihinde Sait Halim Paşa'ya yazdığı notada Osmanlı hükümetinin kararını hükümetine iletteceğini belirttiikten sonra "*kapitüler rejimin Türkiye'de işlediği hali ile İmparatorluğun özerk bir kurumu olmadığını, uluslararası antlaşmaların, diplomatik anlaşmaların ve muhtelif sözleşme akitlerinin bir sonucu olduğunu belirtmek isterim. Dolayısıyla bu rejim, Osmanlı hükümeti tarafından, taraf olan [Büyük] güçlerin rızası olmadan hiçbir kısmında değişikliğe uğratılamaz ve daha da önemlisi tamamıyla ortadan kaldırılamaz*"³¹ demiş ve 1 Ekim tarihinden önce bu konuda iki tarafın görüşmesinin antlaşma ile sonuçlanmaması durumunda, bu tek taraflı kararı kabul edemeyeceğini eklemiştir.³²

Rus Büyükelçisi Mikhail de Giers de, Sadaret'de protestoda bulunanlar arasında yer almıştır. Kararı ilk öğrendiğinde de Giers'in tepkisi, kararın şekliyle ilgili olmuştur.³³ Kapitülasyonların tek taraflı kaldırılmış olmasına karşı çıkan de Giers'e, Sadrazam ve Cavit Bey tarafından "*savaşa girişi önlemek için kamuoyunu tatmin etmeleri gerektiği, bu yüzden bu karar ile [kamuoyunda] hiç olmazsa bir aylık bir sessizlik sağlandığı*"³⁴ söylenmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması kararı üzerinde ciddiyetle duran de Giers, bu yeni durum karşısında, Rus Büyükelçiliği'nde büyükelçilik müsteşarı Golkevitch başkanlığında, Rus tebâsının haklarını korumak amacıyla bir komisyon dahi oluşturmuştur.³⁵

Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau da anılarında kapitülasyonların tek taraflı olarak, diğer devletlerin rızası olmadan kaldırılmasına karşı olduğunu belirtmektedir.³⁶ Morgenthau, Enver Paşa'yı ziyaretinde de Enver Paşa'nın, A.B.D.'nin kararı nasıl karşıladığı sorusuna, sadece ticari kapitülasyonları kapsadığı sürece, A.B.D.'nin kapitülasyonların kaldırılmasına rıza gösterebileceğini belirtmiştir.

Buna karşılık büyükelçi, Osmanlı mahkeme ve hapishanelerinin o günkü şartları devam ettikçe, A.B.D.'nin adli kapitülasyonların kaldırılmasını asla kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Amerikalı diplomata göre, bu fikir ancak Osmanlı mahkemelerinde adli reformlar yapıp, bu mahkemeler Batılı modelde yeniden oluşturulduğu takdirde tartışılabilirdi. Enver Paşa'nın "*karma mahkemeler kurmayı düşünebiliriz ve [bu durumda] Amerikalı yargıçları kendi mahkemelerimizde görmek*

³⁰ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri Seri: *Correspondence Politique et Commerciale* (Siyasi ve Ticari Yazışmalar) Dosya: *Guerre (Savaş) – Turquie (Türkiye) –1914-1918* Alt seri: Vol 846 Belge sayfa no: 48.

³¹ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri Seri: *Correspondence Politique et Commerciale* (Siyasi ve Ticari Yazışmalar) Dosya: *Guerre (Savaş) – Turquie (Türkiye) –1914-1918* Alt seri: Vol 846 Belge sayfa no: 64.

³² "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 2 İnkinciteşrin 1944).

³³ Bayur, *a.g.e.* III / I, s. 171.

³⁴ Mandelstam, *a.g.e.*, s. 92.

³⁵ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 5 İnkinciteşrin 1944.

³⁶ Morgenthau, *a.g.e.*, s. 112-120.

isteriz" şeklindeki görüşünü de uygun bulmayan Morgenthau, Amerikalı yargıçların Türkçe'yi ve Osmanlı kanunlarını bilmemelerinden dolayı böyle bir uygulamanın yarar değil ancak zarar getirebileceğini belirtmiştir.³⁷

Morgenthau, baş başa görüşmelerinde, A.B.D.'nin özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki okul ve kolejlerine çok önem verdiğini ve bunların kesinlikle Osmanlı hükümetine bağlanmasına izin vermeyeceğini de Enver Paşa'ya bildirmiştir. Büyükelçiye göre, bütün protestolara rağmen, 1 Ekim 1914'ten itibaren kapitülasyonların tamamen kaldırılacak olması, "*Jön Türklerin, "Türkler için Türkiye" temelinde yeni bir Türkiye yaratmak ve yabancı vesayetinden kendi kendilerine kurtulma yolundaki planlarının bir parçasıydı*"³⁸

Morgenthau, kararın açıklandığı günlerde bir protesto notası göndermekten yeteri derecede etkili olamayabileceğine inandığı için çekinmiştir³⁹. Bu nedenle kararı onaylamasına rağmen kendi protesto notasını diğer devletlerden ayrı olarak ancak 18 Eylül 1914 tarihinde vermiş ve Amerikan vatandaşları için öbür yabancılarla eşit haklar uygulanmasını istemiştir⁴⁰. Büyükelçi Morgenthau, notasında, yine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm yabancı devlet temsilcileri gibi, uluslararası kurallar gereği kapitülasyonların tek taraflı kaldırılamayacağı görüşünü vurgulamıştır.⁴¹

Washington'dan Dışişleri bakanı William J. Bryan tarafından 16 Eylül'de büyükelçi Morgenthau'ya gönderilen telgrafta büyükelçiden *Bab-ı Âli'*ye, "*Birleşik Devletler Hükümeti'nin, Osmanlı İmparatorluk Hükümeti'nin Kapitülasyonları kaldırma teşebbüsünü ve böyle bir şeye kalkışma hakkını tanımadığını*" bildirmesi istenirken metne "*bu eylemin, tek taraflı olması dolayısıyla, ilgili sözleşmeler itibarı ile sahip olunan hak ve ayrıcalıklar üzerinde hiçbir etki yaratmayacağı*" uyarısı da eklenmiştir. Ayrıca yazıda A.B.D. hükümetinin bu karardan kaygı duyduğunun ve başka girişimler için haklarını saklı tutmakta olduğunun belirtilmesi de istenmiştir.⁴²

Morgenthau da bu telgraf sonrası *Bab-ı Âli'*den gelen notayı aldığına dair 18 Eylül 1914 tarihli cevabi notada iki gün önce Amerikan dışişlerinden aldığı talimatlar doğrultusunda kendi hükümetinin tutumunu Said Halim Paşa'ya bildirmiştir.⁴³

³⁷ Bkz. Morgenthau, *a.g.e.*, s. 111.

³⁸ Morgenthau, *a.g.e.*, Volume X, s. 112.

³⁹ Lucius Ellsworth Thayer, "*The Capitulations of the Ottoman Empire and the Question of Their Abrogation as it is Affects the United States*", *American Journal of International Law*, s. 215.

⁴⁰ Bayur, *a.g.e.*, III/I, s.170.

⁴¹ Thayer, *a.g.m.*, s. 224.

⁴² Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri Seri: Correspondence Politique et Commerciale (Siyasi ve Ticari Yazışmalar), Dosya: Guerre (Savaş) – Turquie (Türkiye) –1914-1918 Alt seri: Vol 847, Belge sayfa no: 136

⁴³ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri Seri: Correspondence Politique et Commerciale (Siyasi ve Ticari Yazışmalar), Dosya: Guerre (Savaş) – Turquie (Türkiye) –1914-1918 Alt seri: Vol 847, Belge sayfa no: 11

A.B.D. hükümetinin, kapitülasyonların kaldırılmasına verdiği sert diplomatik tepkide Amerikan kamuoyunun bu karardan duyduğu derin kaygının çok önemli bir yeri vardı ve Amerikan hükümeti, sadece tüccarlarının 1830 yılından beri sahip olduğu ticari imtiyazlarını ve kârlı Osmanlı pazarını kaybetmekten değil, aynı zamanda adli kapitülasyonların yarattığı koruyucu rejimin ortadan kalkmasından sonra vatandaşlarına karşı çeşitli saldırılar olabileceğinden de endişe duymaktaydı. Nitekim, *Bab-ı Âli*'nin kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik kararından hemen sonra A.B.D., 9 Eylül 1914 günü vatandaşlarını koruma gerekçesi ile Osmanlı sularına İngiltere'den *USS North Carolina* adlı savaş gemisini göndermiştir.⁴⁴

Büyük Güçler'in Büyükelçilerinin Ortak Bir Tepki Arayışları

Kapitülasyonların kaldırılmasına karşı ortak ve güçlü bir tepki verilmesi için İstanbul'daki bütün büyük devletlerin büyükelçilerini toplama amacını güden von Wangenheim, İstanbul'daki yabancı temsilciler arasında duayen konumunda olan Avusturya-Macaristan büyükelçisi Pallavicini'nin aracılığıyla, Avusturya-Macaristan Büyükelçiliği'nde bir toplantı yapılması teklifini de gündeme getirmiştir. Ne var ki, beklenildiği gibi, birbirleri ile savaş halinde olan büyük devletler buna olumlu yanıt vermemişlerdir.⁴⁵ De Giers ve Bompard, 10 Eylül tarihinde Cavit Bey'e von Wangenheim ile görüşmelerini anlatırken, onun ortak toplantı yapma isteğini geri çevirdiklerini belirtmişlerdir.⁴⁶

Ancak, Bompard'ın kendi dışişlerine yazdığı 10 Eylül tarihli telgraftan, olayların bu şekilde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. En azından bu toplantı Osmanlı hükümetinden saklanmıştır. Bompard'ın telgrafına göre o sabah Avusturya Büyükelçisi'nin girişimi sonrası İtalya Büyükelçisi Garroni'nin aracılığı ile gerçekleşen bir toplantı yapılmış ve ardından altı büyük Avrupa gücünün – Almanya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya - büyükelçilerinin Sadrazam'a, kapitülasyonların kaldırılması kararına cevap niteliğinde aynı notayı göndererek, kendi hükümetlerinin rızası olmadan Osmanlı Hükümeti tarafından tek taraflı olarak alınan kararın Osmanlı İmparatorluğu'nda yürütmeye gücüne haiz olamayacağını bildirmişlerdir.⁴⁷

Böylece, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, İngiltere, Fransa ve Rusya ortak bir protesto metni üzerinde anlaşmışlardır. Bu, büyük devletlerin savaş halinde olmalarına rağmen Osmanlı ülkesindeki imtiyazlarını kaybetme aşamasında nasıl ortak çıkarlar adına birleşebildiklerini göstermesi açısından oldukça ilgi çekici bir noktadır.

⁴⁴ Sabri Sürgevil, “*İtilaf Devletleri'nin I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'ne Bakış Açıklarına İlişkin Belgeler*”, s. 300.

⁴⁵ Bayur, *a.g.e.*, III / I, s. 170.

⁴⁶ “Cavit Bey'in Not Defterinden”, *Tanin*, 5 İkinciteşrin 1944.

⁴⁷ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri Seri: *Correspondence Politique et Commerciale* (Siyasi ve Ticari Yazışmalar) Dosya: *Guerre* (Savaş) – *Turquie* (Türkiye) –1914-1918 Alt seri: Vol 846 Belge sayfa no: 48.

Mallet'nin Grey'e gönderdiği telgrafta büyükelçilerin verdikleri nota Osmanlı kayıtlarına giren tercümesi ile "Kapitülasyonlar usulü Devlet-i Osmaniye'nin muhtariyet-i idaresinden olmayıp belki beynelmilel muahedatin, siyasi mukavelatin, muhtelif nevi-i taahüdatin neticesi bulunduğunu da tayin ve tespit mecburiyetindeyiz. Kapitülasyonlar takımıyla yahut kısmen tarafeyn-i akideynin muvafakati munzam olmadıkça ilga edilemez. Binaenaleyh Hükümet-i Osmaniye ile hükümet metbularımız arasında 1 Birinciteşrin 'den evvel bir itilaf vuku bulmadığı takdirde bu tarihin mürurunda Babıali'nin yalnız bir taraftan kendi kararıyla bu kararın kuvve-i icraiyesi olabileceğini tasdik edemeyiz"⁴⁸ ifadelerini içermekteydi.

Büyük Güçler ve Bab-ı Âli Arasında Müzakereler ve Uzlaşma Çabaları

Osmanlı hükümetinin kararının üzerinden birkaç gün geçtikten ve büyükelçilerin hükümetleri ile görüş alışverişleri gerçekleştikten sonra büyük güçlerin karara yönelik farklı yaklaşımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Alman kamuoyunda Bab-ı Âli'nin tek taraflı kararının olumlu karşılanması üzerine⁴⁹ von Wangenheim'in uzlaşmaz tavrı önemli ölçüde değişmiştir. Rus büyükelçisi de Giers de 13 Eylül 1914 tarihli telgrafında, bu durumu tespit etmiş ve "Gizli bir kaynaktan öğrendiğime göre; Alman ve Avusturya büyükelçileri, ortak protesto notasına katıldıkları halde şimdi de kapitülasyonların kaldırılmasına karşı çıkmaktan vazgeçiyorlarmış"⁵⁰ diyerek bu bilgiyi hükümetine geçmiştir. Almanya ve Avusturya-Macaristan ilk tepkiler verildikten sonra daha temkinli davranmayı tercih etmişlerdir. Özellikle Almanya bazı "ikincil" çıkarları için daha büyük çıkarlarını ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "geleceğini" tehlikeye atmak istememiştir.⁵¹

Bab-ı Âli, 1 Ekim'den itibaren kapitülasyonların kaldırılacağını bildirmesinin ardından, Eylül ortaları itibari ile artık yabancı büyükelçiler ile bu kararın kabul görmesine yönelik görüşmelere başlamıştır. Bu arada yabancı büyükelçilerle görüşmelerde Cavit Bey'in yerine 16 Eylül'den itibaren Meclis-i Mebusan Başkanı Halil (Menteşe) Bey geçmiştir.⁵² Cavit Bey'in 1918 Kasım'ındaki yargılanması sırasında Halil Bey'in görüşmelere katılmasından sonra, görüşmelerin yönünde bir değişiklik olup olmadığı şeklindeki soruya Cavit Bey, Rus Büyükelçisi de Giers'in telgrafını göstererek yanıt vermiş ve Halil Bey'in görüşmelere katılması ile adli kapitülasyonların ertelenmesinin konusunun ortaya çıktığını belirtmiştir.⁵³

Kapitülasyonların kaldırılması kararına ilk tepkilerin verilmesinden sonra kararın uygulamaya geçirilmesi noktasında en kararlı direniş Fransız büyükelçisi Bompard'dan gelmiştir. Bunu Cavit Bey'e, gerek Rus Büyükelçilik Müsteşarı Goulkevitch 21 Eylül tarihli görüşmesinde⁵⁴, gerekse İtalyan Büyükelçisi Garroni 19

⁴⁸ *Müsavat*, 14 İkincikanun 1919.

⁴⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, s. 390.

⁵⁰ *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*, s.117.

⁵¹ Bkz. Mandelstam, *a.g.e.*, s. 93.

⁵² Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması 1918-1919*, s. 317.

⁵³ Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 319.

⁵⁴ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *A.g.e.*, *Tanin*, 9 İkinciteşrin 1944.

Eylül tarihli görüşmesinde⁵⁵ itiraf etmişlerdir. Cavit Bey de, müzakereleri resmen Halil Bey'e devrettikten sonra 18 Eylül tarihinde Bompard'ı ziyaretinde yaptıkları görüşmede bunu görmüştür. Bompard, o tarihte bile kapitüler nitelikte yeni antlaşmalar yapma fikrinde ısrar etmiştir. Yabancıların hâlâ bazı ayrıcalıklı haklarının olması gerektiğini savunan büyükelçiye Cavit Bey, kapitülasyonların kesinlikle kaldırıldığını, bundan böyle artık konsolosluk müdahalelerinin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Cavit Bey anılarında bu görüşmeden bahsederken "bu münakaşa bana itilaf-ı müselleste itirazın en büyük kısmının Fransa'dan geleceğini gösterdi"⁵⁶ tespitini yapmıştır.

İtilaf Devletleri, Eylül ayının ikinci yarısından itibaren kapitüler rejimin ilga edilmesi kararının uygulanacağını anlamış ve kapitülasyonları en azından Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsızlığı konusunda bir koz olarak kullanmaya çalışmışlardır. Örneğin İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, İstanbul'daki büyükelçisi Mallet'ye gönderdiği talimatta devam etmekte olan savaşta Osmanlı İmparatorluğu tarafsızlığını korudukça İngiltere'nin kapitülasyonlar konusunda müzakereye başlayabileceğini belirtmiştir.⁵⁷ Rus Dışişleri Bakanı Sazanov da, Büyükelçi de Giers'e gönderdiği 19 Eylül tarihli telgrafında eğer Osmanlı İmparatorluğu devam eden Avrupa savaşında tarafsız kalır ve sularına Ağustos 1914'te sığınarak İtilaf Devletleri ile *Bab-ı Âli* arasında çok büyük bir diplomatik kriz yaratan *SMS Goeben* ve *SMS Breslau* savaş gemilerinin Alman mürettebatını sınır dışı ederse "yeni şekil ve kaideler altında kapitülasyonların kaldırılmasına razı olacaklarını" bildirmiştir.⁵⁸ Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun ikili oynadığına inanmış ve büyük devletlerin kapitülasyonların kaldırılması kararının açıklanmasından sonra verdikleri ortak protestodan dolayı artık yeni bir adım atma sırasının *Bab-ı Âli*'de olduğunu savunmuştur. Bu dönemde İtilaf Devletlerinin genel siyaseti, ana hatları ile, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsız kalması ve Alman gemilerinin veya en azından mürettebatlarının geri gönderilmesi şartı ile kapitülasyonların görüşülebileceği yönünde olmuştur.⁵⁹

Ancak, Eylül ayının son on gününde yabancı temsilcilerle Halil Bey arasındaki görüşmeler, posta, gümrük ve adli konularda bir türlü sonuca varılamaması nedeniyle sürekli uzamıştır. Her iki taraf da kendi istek ve formüllerinde ısrarcı olmuşlardır. Büyük devletlerin hazırladığı formülü Cavit Bey iktisadi konularda *Bab-ı Âli*'nin hareket kabiliyetini sınırlandırdığı için uygun görmemiştir.⁶⁰ 24 Eylül'de Sadaret'de yabancı büyükelçilerle yeniden toplanılmış ancak Cavit Bey toplantıda büyükelçilerin yeni teklifini de "*istiklâl-i iktisadi*" için uygun görmemiştir. Büyükelçiler en son tekliflerinde vergilerin Avrupa'daki gibi

⁵⁵ "Cavit Bey'in Not Defterinden", A.g.e., *Tanin*, 8 İkinciteşrin 1944.

⁵⁶ "Cavit Bey'in Not Defterinden", A.g.e., *Tanin*, 6 İkinciteşrin 1944.

⁵⁷ *Müsavat*, 25 Kânunusani 1918.

⁵⁸ *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*, s. 119.

⁵⁹ Erol Ulubelen, *Çanakkale Muharebesi*, s. 6

⁶⁰ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 9 İkinciteşrin 1944.

olmasını ve gümrük vergisinin % 15'e yükseltilmesini kabul etmişler ancak taslak metinden ekonomik bağımsızlık (*istiklal-i iktisadi*) ifadesini çıkartmışlardır.⁶¹

Bir yandan görüşmeler devam ederken, bir yandan kapitülasyonların tamamen geçersiz olacağı 1 Ekim tarihi hızla yaklaşmış ve büyükelçilerin 10 Eylül'de verdikleri notadaki "*1 Ekim'e kadar itilaf [anlaşma] yapılması*" hedefi gerçekleştirilememiştir.

Bu arada Sazanov, de Giers'e gönderdiği 26 Eylül tarihli telgrafında, İstanbul'daki büyükelçisine, Bompard ve Mallet ile birlikte, son günlerdeki görüşmelerdeki tutumundan dolayı *Bab-ı Âli*'yi tehdit politikasına gidilmesini önermiştir.⁶² Bu son dönemde Halil Bey'in büyükelçilerle görüşmesi, büyükelçilerin bir geçiş dönemi istemeleri ancak bu dönemde de bazı teminatlar verilmesi gerektiğini belirtmeleri üzerine tıkanmıştır.⁶³ Bu tıkanma üzerine Halil Bey, büyükelçilerin gerçek niyetlerini anlayabilmek için, adli kapitülasyonlardan vazgeçilmesini Sadrazam'a belirtmiş ve bu görüş hükümet tarafından da kabul edilmiştir.

Halil Bey bunun üzerine hemen harekete geçmiş ve Rus Büyükelçisi ile görüşmüştür. Bu noktada de Giers'in 1 Ekim tarihli telgrafi çok önemlidir. Buna göre Halil Bey kendisini ziyaret etmiş ve eğer ekonomik bağımsızlık verilirse Osmanlı hükümeti olarak adli tedbirleri erteleyebileceklerini belirtmiştir.⁶⁴ De Giers, diğer büyükelçilerle görüştüktan sonra Halil Bey'e ekonomik kapitülasyonların kaldırılmasının İtilaf Devletleri hükümetlerince kabulünün adli kapitülasyonların korunmasına bağlı olduğu yanıtını vermiştir. Halil Bey ise anılarında adli kapitülasyonları erteleme teklifinin hükümetçe kabul edildiğini yazmıştır. Rus Büyükelçisi'nin bir başka telgrafi da bunu doğrulamaktadır. De Giers telgrafında "*Bugün Halil Bey bana beyan etti ki, Bab- Âli'yi kendi teklifinin kabulüne ikna etmiştir. Israrı üzerine şimdiden valilere ve adliye dairelerine adli kapitülasyonların ilgasını tatbik etmemeleri için emir verilmiştir*"⁶⁵ demiştir.

Nihai Bir Anlaşmaya Varılamaması ve Kapitülasyonların Yerine Geçen Yeni Rejim

İtilaf Devletleri büyükelçilerinden ekonomik kapitülasyonların kaldırılması konusunda resmi bir rıza beklenirken, 29 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz'de gerçekleşen Osmanlı savaş gemilerinin Rus limanlarını bombalaması hadisesine kadar herhangi bir yanıt alınamamış ve bu olaydan sonra büyük güçler ile ilişkiler yeni bir aşamaya girmiştir.

⁶¹ "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 11 İkcinciteşrin 1944.

⁶² *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*, s. 120.

⁶³ *Halil Mentеше'nin Anıları*, s. 195.

⁶⁴ *A.g.e.*, s. 196.

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 197; Mandelstam ise adli kapitülasyonların uygulanmaması şeklindeki emrin verilmemesini, gizlendiğini belirtmektedir (Mandelstam, *a.g.e.*, s. 94).

Bu bekleme dönemi sırasında “İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecanib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname” hazırlanmış ve hükümet tarafından bir kitapçık olarak basılarak 3 Ekim 1914 (20 Eylül 1330) tarihli yazıyla birlikte bütün vilayetlere gönderilmiştir.⁶⁶ Bu talimatnamede ilk olarak yabancıların müdahil oldukları adli işlerle, ruhban, eğitim ve sağlık kuruluşları hakkında uygulanması gereken yeni kurallar belirtilmiştir. Talimatnamenin I. Bölümünde tamamen adli işlere yer verilirken, bu bölümün ilk kısmı da cezai işlemlere ayrılmıştır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde kapitülasyonlar fiilen uygulamadan kaldırılmıştır.

Ancak, bu talimatnamenin vilayetlere gönderilmesiyle karışıklık ve sorunların yaşanmaya başlandığı sorunlu bir geçiş dönemi başlamıştır. Resmî bir açıklama ile 1 Ekim 1914 itibari ile kapitülasyonlar kaldırıldığı için, bunlardan daha önce yararlanmakta olanlara artık yeni kurallar gereği Osmanlı vatandaşlarından ayrı davranılmayacağı bildirilmiştir.⁶⁷ Ancak yine de yabancı konsolosların müdahaleleri değişik şekillerde devam etmiştir. Bunun üzerine hükümet, gecikme ile de olsa, kaldırılmış olan kapitülasyonların yerine koyacağı rejimi, dolayısıyla da ülkedeki yabancıların konumunu belirleyecek olan kararnameyi 8 Mart 1915 tarihinde çıkartmıştır. “Memalik-i Osmaniye’de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifine Dair Kanun-u Muvakkat”⁶⁸ ile, Osmanlı’daki yabancıların, Kanun-i Esasi ve diğer kanunların Osmanlılara bahsettiği siyasi ve beledi hukuktan yararlanamayacakları kanunlaştırılmışsa da, yine devletin özel kanunlarıyla Osmanlı vatandaşlarına verilmeyen bazı özel haklardan yararlanabilecekleri belirtilmiştir. Bu yeni kanunun öngördüğü diğer bir çok önemli konu da yabancılara hukuki ve ticari işlerinde Osmanlı mahkemelerine başvurma şartının getirilmesi olmuştur. Ayrıca, artık Osmanlı hükümeti gümrük vergisini, yabancı hükümetlere danışmadan belirleyebilme hakkına kavuşmuş ve ülke içinde yabancıların ayrı bir hukuk sistemine bağlı olmasından kaynaklanan çokhukukluluk karmaşası ortadan kaldırılmıştır. Yine çıkarılan yasalarla yabancıların ruhani kurumları da ayrıcalıklarını kaybetmişlerdir. Örneğin Beyoğlu’ndaki Fransız uyruklu ruhban kuruluşlarının üzerindeki Fransız himayesinin kalktığı belirtilirken bu dönemde yabancı şirketler ve okulların denetimi de Osmanlı devletinin hukuk kurallarına tabi olmaya başlamış ve yabancı postahanelerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki etkinliği de sona ermiştir.⁶⁹

⁶⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.HMŞ., 9-71

⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.HMŞ.İŞO., 59/1-3.

⁶⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.HMŞ., 9-76, *Takvim-i Vekayi*, 27 Rebiülahir 1333 (1917); *Sicil-i Kavanin*, 11. Cilt, s. 658; *Ceride-i İlmiye*, 11.Sayı, 1333 (1917).

⁶⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.SYS., 52-7.

Kaynaklar

Arşivler

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ.)
- Hariciye Nezareti Bab-ı Âli Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Tasnifi (HR.HMŞ.İŞO.)
- Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS.)

B. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (*Archives du Ministère des Affaires étrangères*)

- Siyasi ve Ticari Yazışmalar Serisi/A- Savaş 1914-1918 / Türkiye (*Série de Correspondance Politique et Commerciale/A-Guerre 1914-1918 / Turquie*)

Hatırat

- Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, İstanbul, 1968.
- Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1918.
- Halil Mentеше'nin Anıları, İstanbul, 1986.
- "Cavit Bey'in Not Defterinden", *Tanin*, 1944.
- Lamouche, *Quinze Ans d'Histoire Balkanique (1904-1918)*, Paris, 1928.

Gazete ve Dergiler

- *Tanin* (İstanbul)
- *İkdam* (İstanbul)
- *Müsavat* (İzmir)
- *Ahenk* (İzmir)
- *Ceride-i İlmiye*

Dönemin Süreli Hükümet Yayınları

- *Sicil-i Kavanin*
- *Takvim-i Vekayi*
- *Düstur*

Kitap ve Makaleler

- Ahmad, "Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800 - 1914 ", *Journal of Islamic Studies*, Cilt 11, No. 1, 2000, s. 1-20.

- Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt 3, Ankara, 1983.
- Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 2005.
- Emrullah Efendi, *İzahname, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası*, Konstantiniye (İstanbul), 1330 (1914).
- Gönen, "Osmanlı Konsolosluk Sözleşmeleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı. 67, Temmuz 1999, s. 12-17.
- *Gümrük Resminin % 15'e İbلاغı, Ecnebi Postalar ve Kapitülasyon*, İstanbul, 1334 (1918).
- Karal, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt IX, Ankara, 1996.
- Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması 1918-1919*, İstanbul, 1998.
- Mandelstam, *Le Sort de L'Empire Ottoman*, Paris, 1917.
- Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin and Nature*, Baltimore, 1933.
- *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*, İstanbul, 1972.
- Sürgevil, "İtilaf Devletleri'nin I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'ne Bakış Açıklarına İlişkin Belgeler" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt.III, Sayı.8, 1988.
- Taner, *Kapitülasyonlar Nasıl İlgâ Edildi?*, Muammer Raşit Seviğ'e Armağan'dan Ayrı Basım, İstanbul, 1956.
- Thayer, "The Capitulations of the Ottoman Empire and the Question of Their Abrogation as it Affects the United States" *The American Journal of International Law*, Cilt 17, No.2, Nisan 1923, s. 207-233.
- *The Capitulations, What They Are and What Effect Their Abolition Will Have Upon the Status of British Subjects in Turkey, Upon Their Interests, Their Liberties and Upon British Trade Generally*, İstanbul, 1922.
- Ulubelen, *Çanakkale Muharebesi*, İstanbul, 1967.